

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TEFSİR İLMİ VE MÜFESSİRLER

Yrd. Doç. Dr. İshak ÖZGEL*

ÖZET

Selçuklular, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinin ardından, başta Nizamiye medreseleri olmak muhtelif ilmî ve kültürel faaliyetler ile İslâm medeniyetinin ve İslâmî ilimlerin oluşumu ve gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu dönemde tefsir ilminde de mühim gelişmeler yaşanmıştır. Tedvin dönemi birikimi, belirli bir tertip ve tasnif anlayışı ele alınmış, yeni tarz eserler telif edilmiştir.

Rivâyet tefsirinde, Vâhidî, Beğâvî, İ. Cevzî, İşârî tefsirde Kuşeyrî, Bilimsel tefsir'de Gazzâlî ve Râzî, Mutezile tefsirinde Zemahşerî, Şia tefsirinde Tûsî ve Tabersî gibi müfessirler, bu dönemde yetişmiş, çeşitli tefsir ekollerinin önemli örneklerini kaleme alarak kendilerinden sonraki nesillere kaynaklık etmişler, Tefsir yönelişlerinde çığır açmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Tefsir Tarihi, Tefsir

THE SCIENCE OF TAFSIR AND MUFASSIRS IN THE PERIOD OF GREAT SELJUQS

ABSTRACT

Following the conversion of the Turks to Islam, the Seljuqs made enormous efforts in the fields of culture and science to strength and expand the Islamic civilization. For this reason, the period concerned here deserves more attention concerning the development of the Islamic sciences and particularly, that of the Qur`anic exegesis (*tafsir*).

When the tafsir books of the period are surveyed, it can be viewed that the Islamic heritage of the Qur`anic interpretation was revised and criticized in these works in which a new understanding of the classification of subjects apparently developed. As a result, the Seljuqs achieved to create a foundation for the next generations.

Key Words: Seljuqs, tafsir, The History of Tafsir,

* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimler Tefsir Ana Bilim Dalı, ozgel@sdu.edu.tr

Giriş

Selçuklular dönemi, Türk ve İslâm tarihi açısından incelenmesi gereken tarihî dönüşümün olduğu süreçlerdendir.¹ Kalabalık Türk kitlelerinin İslâmiyet'e girdikleri bu devirde, Selçuklular ismiyle anılmaya başlayan bu kitle, siyasî ve sosyal yönden yeni bir hüviyet kazanmıştır.²

Türkler, İslâmiyet'i kabul etmelerinin ardından Selçuklular döneminde bu medeniyeti her alanda sahiplenmişler, siyasî, ilmî ve kültürel faaliyetlerde bulunarak yerleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.³ Türklerin bu girişimlerinin yanı sıra incelediğimiz Hicrî V. asırda, Asya'da aydınlanma döneminin başlaması, ilimlerin tedvin edilmiş olması, firkaların çoğalması, Yunan düşüncesinin yayılmasıyla ortaya yeni fikirlerin ve metotların çıkması gibi nedenlerle oluşan ilmî yapı, Selçuklular dönemini, genelde İslâmî ilimler, özelde Tefsir ilmî açısından ehemmiyetli hale getirmiştir.

Bu dönemdeki tefsir çalışmalarıyla ilgili tespitlere geçmeden önce Selçuklular döneminin siyasî, ilmî ve kültürel yapısına dair tarihçilerin vermiş oldukları bilgilere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira her alanda olduğu gibi tefsirde de eser telif eden veya fikir yürüten her kişi düşüncesini, kendi döneminin ilmî, siyasî ortam içinde ürettiği için hakkıyla anlaşılabilmesi bu şartların bilinmesine bağlıdır.

I- İlmî ve Kültürel Hayat

Öncelikle şunu belirtelim ki; Selçuklular tarihi, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları olmak üzere iki dönem halinde ele alınmaktadır. Çalışmamızda, tarih itibarıyla 430/1038 ile 590/1193⁴ yılları arasında hüküm sürmüş olan Büyük Selçuklular dönemi incelenecektir.

Selçukluların hükümlerliklerini hissettirdikleri dönemlerde İslâm Dünyası'nda siyasî alanda mezhep ayrımcılığı ve çekişmeler et-

¹ Mehmet A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşeri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1961, s. 89.

² İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1991, s. 6, 7.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1960, s. XI.

⁴ "Selçuk Bey (v. 400/1009) tarafından temeli atılan Selçuklu Devleti, Selçukluların Dandanakan'da Gaznelilere karşı kazandıkları zaferle (431/1040) bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Vezir Nizamülmülk'ün ve Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, Selçuklu İmparatorluğu önü alnamayan taht kavgaları içine düşmüş, neticede dörde bölünmüş, nihayet Irak Selçukluları zamanında, Abbâsî halifesi en-Nâsır, Harzemşahlarla birleşerek Irak bölgesinde Selçuklu hâkimiyetine son vermiştir. Böylece Selçuklu hakimiyeti sona ermiş bölge Harzemşahlara intikal etmiştir. (590/1194); bkz. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 18".

kin bir durumdadır. Bu dönemde Abbâsî halifesi Kâim bi Emrillah (423-468/1031-1075), ruhanî reis olarak kalmayı kabul etmiş, dünüvî hak ve salâhiyetlerini bir anlaşma ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e devretmiştir. Bundan sonra Selçuklu Sultanları, Ehl-i Sünnet mezheplerinin hâmisî olmuşlar, aykırı cereyanların ocağı durumuna gelen Mısır Fâtımî devletine karşı mücadele ederek İslâm'ın birliğini kurmaya çalışmışlardır.⁵

Mücadelenin sadece askerî alanda değil, aynı zamanda ilmî ve kültürel alanda da yapılması gerektiğini kavrayan Selçuklu devlet adamları, tesis ettikleri medreseler, kütüphaneler, zâviyeler ve vakıflar sayesinde bir ilim ve kültür ordusu vücuda getirerek hem Müfrit Şiîleri ve Bâtınîleri bertaraf etmişler,⁶ hem de ilmî alandaki bu gelişmeye paralel olarak askerî ve siyasî sahalarda kudretlerini yükseltmişlerdir.⁷

Devletin ilk yıllarında Tuğrul Bey'in Mutezilî olan veziri Amîdülmülk el-Kundurî, Eş'arî alimlerini hapis veya sürgünle sindirmeye çalışmışsa da⁸ O'nun azli ve Nizamülmülk'ün yerine geçmesiyle birlikte bu durum sona ermiş, bundan sonra Selçuklu Sultanları, hâkim oldukları her yerde Sünnî düşünceyi desteklemiş ve yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Selçuklular döneminde her ne kadar Sünnî fırkaların hepsine imkan tanınmışsa da bunlar içinde itikaden Eş'arîler, amelen Şafiîler daha fazla destek görmüşlerdir.⁹ Bu ikisinin yanında Mâturidî ve Hanefî olan düşünürlerin, az da olsa İbnü'l-Cevzî gibi Hanbelîlerin de yetiştiği görülmektedir.¹⁰ Ehl-i Sünnet dışında Ayrıca Şîaya ve Mu'tezile'ye mensup müellifler de bu dönemde çalışmalarını sürdürmüşler, kendi dönemlerinde ve daha sonraki devirlerde etkili olan eserler vücuda getirmişlerdir.

Selçuklular, müstakil ve sistemli eğitimin yapıldığı Nizâmiye¹¹ medreselerini kurarak¹² ilim hayatına çok önemli bir kazanım sağlamışlardır. Sultanlar, devlet adamları ve şahısların vakıflarıyla ayakta duran, hocaları ve talebelerine maaş verilen, eğitim-öğretimin parasız

⁵ Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 89.

⁶ M. Asad Atlas, *Nizâmiye Medresesi*, Çev: Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 1999, s. 11.

⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 223.

⁸ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 104.

⁹ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 104.

¹⁰ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev: Ali Yardım, İstanbul 1983, s. 114.

¹¹ "Bu medreseler ilk defa Alparslan zamanında veziri Nizamülmülk'ün teşebbüsleri ile kurulduğu için ona nisbetle Nizamiye ismi ile anılmıştır; bkz. Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 112".

¹² Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alparslan Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 358.

olduğu bu medreselerde, Ehl-i Sünnet düşüncesi merkezinde, başta Fıkıh olmak üzere bütün İslâmî ilimlerle beraber Filoloji, Matematik, Astronomi vb. müspet ilimler belirli bir program dahilinde okutulmuştur.¹³

İlmî açıdan münbit bir zeminin oluştuğu Selçuklu hakimiyeti altında, bu coğrafyada, Türk, Arap ve Fars kültürü birbirine karışmış, bazı mücadelelere rağmen, ortak bir İslâm kültürü oluşmuştur. Arapça, ilim ve din dili, Farsça, edebiyat dili, Türkçe, devlet dili olarak kabul görmüş ve bu şekilde kullanılmıştır.

Selçuklular döneminde başta Devleti'nin kurulduğu Horasan bölgesi olmak üzere Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetindeki coğrafyada dinî yaşantının manevî boyutu da gelişme imkanı bulmuş, tasavvufî düşünce yayılarak kurumsallaşmıştır.

II- Selçuklular Dönemi'nde Tefsir ve Müfessirler

Selçuklular Dönemi'nde düzenli eğitim kurumları olan Nizâmiye medreselerinin kurulmuş olması, diğer etkenlerle birlikte mezhep taassubu sonucu ortaya çıkan tartışma ortamı ve benzeri şartlar, İslâmî ilimler alanında daha sonraki dönemleri de etkileyecek gelişmelerin yaşanmasına vesile olmuştur. Böylesi bir dönemde tefsir ilminde nelerin olduğunu tespit için yaptığımız bu çalışmaya¹⁴ öncelikle tarihî ve coğrafi sınırları belirlemekle başlanmıştır.

Büyük Selçuklular, tarih itibarıyla 430/1038 ile 590/1193 yılları arasında hüküm sürmüşlerse de çalışmanın hedefi, bu dönem tefsir kültürünü incelemek olduğu için dönemin başında vefat eden müfessirler, bu döneme kaynaklık etmeleri itibarıyla, bitiş döneminden sonra vefat edenler de bu dönem ilmî ortamında yetişip eser verecek yaşa gelmiş olmaları dikkate alınarak çalışmaya dahil edilmiştir. Böylece tarihî sınırlara ortaya çıkmış, vefat tarihleri 430/1038 ile 632/1234 yılları arasında olan müfessirler ve tefsirleri değerlendirmeye alınmıştır.

Coğrafi sınırları tespit aşamasında, Büyük Selçuklular'ın devamlı fetihlerde bulunmaları ve hâkim oldukları bölgelerde zaman zaman hâkimiyetlerini kaybetmeleri gibi nedenlerle, hükümler oldukları coğrafyayı kesin hatlarıyla tespit etmenin güçlüğü görülmüş, bu nedenle Çin Denizi'nden Anadolu sınırlarına, Hazar Denizi'nden, Hind Okyanusu'na, Kafkaslardan Yemen'e kadar bütün Önasya'yı

¹³ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 116; "Okutulan derslerle ilgili ayrıntılı bilgi için; bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 379".

¹⁴ Bu araştırma bir yüksek lisans çalışması olarak yapılmıştır. Merhum Prof. Dr. Sakıp Yıldız'ın projesi kapsamında başladığımız tez Prof. Dr. İbrahim Çelik'in nezareti ile tamamlanmıştır. Bkz. İshak Özgel, *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.

kapsayan bir coğrafya esas alınmış, Anadolu¹⁵ ve Afrika kıtasında yaşamış olan müfessirler çalışmanın dışında tutulmuştur.

Tarihi ve coğrafi sınırların belirlenmesinden sonra tabakat kitapları ve kütüphane kataloglarının taranmasına geçilmiş, bu zaman aralığında ve bu coğrafya da yaşamış olan müfessirler tespit edilmiştir. Ardından bu müfessirlerden eserleri matbu veya kütüphanelerde yazma olanlar belirlenerek elde edilmiş ve incelenmiştir.

Araştırma sonucunda 240 müfessir tespit edilmiştir. Bunlardan 32 müfessirin, matbu ya da mahtut tefsirleri olduğu görülmüş ve ulaşılarak değerlendirilmeye alınmıştır. Kaynaklarda tefsir yazdıkları belirtilmiş olmasına rağmen 36 müfessirin yapılan araştırma imkanları dahilinde matbu veya yazma herhangi bir tefsirine rastlanmamıştır. 31 müellifin, Süre tefsiri ya da Ulumu'l-Kur'an'a dair eser yazdıkları belirlenmiştir. Geriye kalanlar ise kaynaklarda eser yazdıklarına dair bir mâlumat bulunmayan, sadece müfessir oldukları belirtilen ilim adamlarıdır.

İncelediğimiz dönemdeki tefsirlerin dili, çoğunluk itibariyle Arapça'dır. Fakat az da olsa Farsça yazılmış çalışmalar da mevcuttur. Şahfur el-İsferâyîni (471/ 1078) ve el-Bakkâlî (562/1167) Farsça tefsir yazmışlar. Ömer en-Nesefî (537/ 1142) de Arapça yazdığı tefsirinde zaman zaman Farsça açıklamalar yapmış, Farsça şiirler kullanmıştır. Buna karşın bu dönemde Türkçe yazılmış herhangi bir esere rastlanmamıştır.

Selçukluların siyasi desteği ve Nizâmiye medreselerindeki eğitim politikası bu dönem müfessirlerinin mensup oldukları mezheplere bakılınca da görülebilmektedir. Müfessirlerin (Gazzâlî, Kuşeyrî, Râzî gibi) büyük bir kısmı itikaden eş'arî, amelen şafîdirler. Bunların yanında Ömer en-Nesefî, Kirmânî gibi itikaden mâturidî amelen hanefî, İbnü'l Cevzî gibi hanbelî olan müfessirlerin yetiştiği de görülmektedir. Ehl-i Sünnet dışında Zemahşerî, Bakkâlî gibi mu'tezilî müfessirler ve bir çok konuda Mu'tezile ile ortak düşünceye sahip olan Şerif Murtaza, Tûsî, Tabersî gibi şii müfessirler de bu dönem tefsir tarihinde yer almışlardır.

Müfessirlerin itikaden ya da amelen bir mezhebe bağlı olmaları onların tefsir yorumları üzerindeki etkili olmaktadır. Bu dönemde mezheplerin yaygınlaşması yanında özellikle bazı mezhebe müntesip olanların siyasi olarak destek görmesi, mezhep görüşleri temelli münakaşaların tefsirlere sirayet etmesine yol açmıştır.

¹⁵ "Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri hakkında başka bir çalışma yapılmıştır; bkz. Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997".

Eş'arî ve mâturidî olan müfessirler arasında daha az ve daha düzeyli bir tartışma yaşanırken (Meselâ itikaden mâturidî olan Nesefî, tefsirinde diğer fırkalarla birlikte Eş'arîlerin görüşlerinin de geçersizliğini belirtmiş, eş'arî olan Râzî de eserinde Mâturidîleri tenkid etmiştir.) her iki mezhep ehli müfessirler, eserlerinde Ehl-i sünnet dışındaki Kerrâmiyye, Bâtıniyye, Râfiziyye, Mu'tezile, Şiâ, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Mücessime gibi fırkaların görüşlerini tenkit etmişler, geçersizliklerini ispata çalışmışlardır.

İtikadî mezhep ayrılığı gibi amelî mezhep ayrılığı da fikrî münakaşaların kaynağı olmuştur. Meselâ; İlkıya El-Herrasî (504H/1110) eserinde genellikle Cassas'ı hedef alarak Hanefî mezhebini eleştirmiş, Gazzâlî ve Râzî de eserlerinde Hanefî ve Hanbelî mezhebinin görüşlerindeki tutarsızlıkları göstermişlerdir.

Bu tartışmalar sırasında, kimi zaman hasım mezhep müntesibinin şahsına yönelik bir tefsir kitabında bulunması hoş karşılanmayacak aşağılayıcı ifadelere, kimi zaman da dinî literatürün bu tartışmalarda rahatlıkla kullanılabilmesine şahit olunmaktadır. Meselâ; hanbelî olan Ebû İsmail el-Herevî (481/1089), Eş'arilerce teşbih ve teccim ile suçlanınca, Eş'arîlerin kestiklerinin yenmeyeceğini söyleyecek derecede ileri gitmiştir.¹⁶

Bâtınî fırkalar ile yapılan fikrî tartışmalar bazen fiilî baskıya dönüşmüş, hatta cana kastetmeye kadar götürülmüştür. Nitekim Nesefî ile Kuşeyrî ve Râzî başta olmak üzere bir çok sünnet müfessir tarafından tenkid edilen Kerrâmîler'in ehl-i sünnet alimlere bu tarz saldırıda buldukları, hatta Râzî'nin hayatta iken çok fazla mücadele ettiği Kerrâmîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü nakledilmektedir.¹⁷ Rivâyete göre Râzî, Kerrâmîlerin kendisini kabrinde rahatsız edeceklerinden çekinmiş bu nedenle, bilinmeyen bir yere defnedilmesini vasiyet etmiştir.¹⁸

Buna karşılık ehl-i sünnet dışındaki bazı mezhep taraftarları da yaşadıkları yerlerde bazen siyâsî baskılarla karşılaşmışlardır. Meselâ; Tûsî, Tuğrul Bey'in Şiî Bûveyhîleri ortadan kaldırmak için Bağdât'a girmesi esnasında, Bağdât'taki evini bırakıp Necef'e göçmek etmek zorunda kalmıştır.

Söz konusu tartışmaların bu tarz menfî yansımaları yanında, hoşgörü ve yakınlaşmayı temin ettiğine dair örnekler de vardır. Meselâ; Tabersî'nin eserinde istihza ve aşağılayıcı ifâdelerden kaçınarak,

¹⁶ Tâcüd'd-Din es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, tahk: Mahmud Muhammed et-Tennâhî, Abdulfettah. Muhammed el-Hulv, Mısır 1965, c. III s. 117.

¹⁷ Şemsüddin Ebu'l-Abbas İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, Beyrut ts., c. IV s. 252.

¹⁸ Ebu'l Fidâ İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk: Ahmed Abdulvehhab Fettah, Kâhire 1994, c. XII, s.66.

itidalli bir tutum sergilediği, böylece Şii, Sünnî çekişmesinde önemli bir rol oynayıp, aşırılıkları yumuşattığı görülmektedir.

Tefsir tarihi araştırmalarında incelemelerinde tefsirlerin hususiyetlerini belirlemede, birisi müfessirin kişiliği ve onu oluşturan şartlar, diğeri uygulanan yöntem olmak üzere iki temel unsur etkindir. Bu açıdan baktığımızda yukarıda belirlemeye çalıştığımız siyâsî, ilmî ve kültürel ortamda yaşayan Selçuklu Müfessirlerinin rivâyet ve dirâyet metodlarını devam ettirdikleri, kendilerinden önceki birikimi ele alıp, devirlerinde ortaya çıkan yeni anlayışlar doğrultusunda, tefsirlerinde tertip, tasnif, tenkid ve tercihe dayalı bir yaklaşımı geliştirdikleri, bu sayede hemen hemen her alanda kendilerinden sonraki dönemleri etkileyecek eserler vücuda getirdikleri görülmektedir. Bunları ana başlıklar halinde şöyle değerlendirebiliriz.

A- Rivayet Tefsiri Açısından

Bilindiği üzere tefsir hareketi öncelikle Hz. Peygamber, Sahâbe, Tâbiûn gibi halefin görüşlerini derleme ve toplama faaliyetleri ile başlamıştır. Taberî ve bu dönemin hemen başında vefat eden Sa'lebî, tefsir kültürüne en bol malzemeyi aktaran müfessirler olmuşlardır. Bu dönemin başında vefat eden Sa'lebî (427/1035)'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı rivayet ağırlıklı tefsiri, Selçuklu dönemindeki rivâyet tefsirlerinin kaynağı olmuştur.

Onun talebesi olan Ebu'l-Hasan, Ali b. Ahmed el-Vâhidî (468/1076) yazmış olduğu tefsirler¹⁹ ile bu malzemeyi tasnif ederek kullanmış, rivayetleri tenkide tabi tutarak ayrıştırmaya çalışmıştır. Suyûtî, Zerkeşî gibi tefsir usûlü müelliflerinin kendisinden övgü ile bahsettiği, el-Gazzâlî'nin, onun tefsirlerini gördükten sonra tefsir yazmaya gerek görmediğini ifade ettiği, Vâhidî'nin eserleri, dil, nahiv, belâgat konusundaki açıklamaları, özellikle hem lafız hem de mana müşkilleri konu edinmesi ile ehemmiyet arz etmektedir. Vâhidî çalışmalarıyla, Fahrüddin er-Râzî, Âlusî, Kurtubî, Hatîp eş-Şibrîni, Ebû Hayyan, Celaluddin el-Mahallî ve Celaluddin es-Suyûtî²⁰ gibi müfessirlere kaynaklık etmiştir.

Bu dönemde Sa'lebî'yi esas alan bir başka müfessir de Ebû Muhammed, el-Hüseyn b. Mes'ud, el-Beğavî, (516/1112) olmuştur. Beğavî de Vâhidî gibi Sa'lebî'nin tefsirini esas alarak burada yer alan mevzû haberleri ayıklamayı hedeflediği Meâlimu't-Tenzil adlı bir eser

¹⁹ K.Kerim ilimlerindeki çalışmaları ve özellikle Esbabu'n-Nüzûl adlı eseri ile meşhur olan Vâhidî, kaynaklardaki bilgilere göre yedi tefsir yazmıştır. Meâni't-Tefsir, Müsnedü't-Tefsir ve Muhtasaru't-Tefsir el-Basit', el-Veciz , el-Vasit ve el-Hâvi li Câmii'l-Meâni fi't-Tefsir Ayrıntılı bilgi için bkz. İshak Özgel, *Büyük Selçuklu*, s. 35.

²⁰ Bu iki müellifin beraberce telif ettiği *Celâleyn* adlı tefsirin aslını, *el-Veciz* oluşturmuştur. Bu eserin şerhi olan *el-Cemel'de* dolayısıyla Vâhidî'nin te'sirinde kalmıştır.

telif etmiştir.²¹ Hadisteki yetkinliği sayesinde Beğavî'nin mevcut tefsir rivâyetlerini ayıklama, zayıfları temizlemede başarılı olduğu belirtilmektedir.²²

Hadis ilminde otorite kabul edilen bir başka müfessir Ebu'l-Ferec, Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî (597/1201)'de benzer bir yaklaşımla Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr adlı tefsirini bu dönemde telif etmiş, o da kendinden önceki tefsir birikimini, güzel bir tasnif ve tertiple muhtasar bir şekilde aktarmaya çalışmış, rivâyetler tenkid ve tercihe tabi tutmuş, senedlerini hafız ederek kullanmıştır.

İlk dönem rivâyet tefsirlerinin tenkid ve tercihten ziyade mümkün olduğunca mevcut tefsir rivâyetlerini toplama gayreti ile telif edildiği düşünüldüğünde, bu dönemde yapılmış olan her üç çalışmanın önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Böylece rivâyet tefsirlerinde belirli bir tertip ve tasnif hâkim olmaya başlamış, rivâyetler arasından mevzu ve zayıfları ayırıştırma gayretleri sonucu mevcut birikim daha güvenilir hale getirilmiştir.

B- Lügavî ve Edebî Tefsir Açısından

Tefsir ilminin gelişim sürecinde tefsiri artıran ve geliştiren temel dinamiklerden biri de kaynak ile muhataplar arasında dil ve kültür farklılığının olmasıdır. Fetihler sonrası İslâm toplumunun yapısının değişmesi, farklı coğrafyalarda yaşayan, muhtelif dilleri konuşan fertlerin ve toplumların İslâm dinini benimsemeleri üzerine tefsirde lügavî çalışmalar belirlemeye başlamıştır. Buna metnin üslubu ile ilgili çalışmalar da katılınca Arap dili ve belâğatı eksenli çalışmalar tefsir tarihinde önemli bir konuma gelmiştir.²³

Selçuklular döneminde de Ebu'l-Kâsım, er-Ragıp el-İsfahânî (502H/1109)²⁴ bu tarz çalışmaları ile dikkati çekmektedir. el-Müfredât adlı çalışması ile meşhur olan Ragıp, aynı zamanda Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm veya Tefsîru'r-Ragîb adıyla kayıtlara geçen bir tefsirde yazmıştır.²⁵ Eserin ulaşılabilen nüshaları esas alınarak bir kısmı basılmıştır.²⁶

Bu eser incelendiğinde emsallerinden farklı bir mukaddimesi olduğu, Râgıb'ın dile olan hâkimiyeti, felsefî yorum gücü, kelâma o-

²¹ Hamid Abdulğafur Afaf, *el-Beğavî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Bağdat 1983, s. 181.

²² bkz. Ali Eroğlu, *Müfessir Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî ve Tefsirindeki Üslubu*, Yayınlanmamış Öğretim Üyeligi Tezi, Erzurum 1982.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 47".

²⁴ 465/1072'te vefat ettiğini kabul edenler de vardır.

²⁵ "Bu tefsirin kütüphanelerimizde tam olmayan bazı nüshaları vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İshak Özgel, *Büyük Selçuklular*, s. 66."

²⁶ Bu eser, Dr.Ahmed Ferhat tahkikiyle, *Mukaddimetu Câmiu't-Tefâsir* adıyla Kuveyt'te basılmıştır.

lan ilgisi ve sūfi kişiliğinin bu esere yansıdığı görülmektedir. Eserde özellikle kelimelerin dil felsefesi veya semantik çalışmalardakine benzer şekilde incelenmiş olması, bu konuda el-Müfredât adlı eser ile paralel yaklaşımların sergilenmesi esere imtiyaz kazandırmaktadır.

Ragıp, kendinden önceki pek çok müfessir ve dilciden istifade etmiş, özellikle kelime açıklamaları ve buna bağlı yorumlarıyla da kendinden sonraki birçok müfessiri etkilemiş, hatta Beydâvî tefsirinin asıllarından olduğu ifade edilmiştir.²⁷

Bu dönem tefsir çalışmalarında Ebû Bekir, Abdulkâhîr, el-Cürcânî (470-471/1078-1079)'nin oldukça ayrıcalıklı bir yeri vardır. Arap dili ve belâğatı alanındaki çalışmaları açısından duraklama dönemi olarak tanımlanan²⁸ Hicrî V asırda, Câhız'dan gelen birikimleri değerlendirek, Belâğat'ı tefekküre dayalı bir sistemle ele almış, kurallarını belirleyerek ilim haline dönüştürmüştür. Mu'tezile'nin harflerde ve seslerde i'cazı aramasına mukabil, terkin ve nazmın i'cazını ileri süren, bu görüşlerini Delâilü'l-İ'caz adlı eserinde toplayan el-Cürcânî, aynı zamanda Dürcü'd-Dürer fi Tefsiri'l-Ây ve's-Süver²⁹ adlı bir de tefsir yazmıştır.

Yaptığı çalışma ile genelde mu'tezilî alimlerin ilgilendiği i'caz konusunu eş'ariler arasında yaymakla kalmamış, kendi devrinde ve sonrasında yaşayan birçok müfessiri de etkilemiştir. Mu'tezilî olan Zemahşerî de onun bu anlayışını benimseyerek tefsirinde kullanmış ve geliştirmiştir.

Bu dönemde yaşamış olan Zemahşerî de edebî ve lügavî tefsir ekolünün önemli şahsiyetlerindedir. Ancak ona mezhep tefsirleri başlığı altında yer vereceğimiz için burada sadece etkili olduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

C- Fıkhî Tefsir Açısından

Nizâmiye medreselerinde özellikle Şafîi fikhının okutulmasının sonucu olsa gerek fıkhî tefsir çalışmaları açısından bu dönemde Şafîi fikhına dair iki önemli çalışma yapıldığı görülmektedir. Bunlardan biri, Şafîi fakihî, usûl âlimi, mütekellim ve müfessir olarak bilinen Ebu'l-Hasan, İlkıya³⁰ el-Herrâsî (504H / 1110) ye aittir. Şafîi mezhebi doğrultusunda yazılmış, ahkâm âyetleri açısından Kur'ân'ın ta-

²⁷ Mustafa b. Abdillâh el-İstanbulî Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esmâ'îl-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrut 1990, c. I, s. 447.

²⁸ Abdulkahîr el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belağâ*, Mukaddime, M. Resid Rıza, Lübnan 1982, s. 5.

²⁹ Oldukça muhtasar bir tefsir olan eserin Nuruosmaniye Ktph.306 ve Köprülü 94, 95'no'larda kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.

³⁰ Bu nisbet, *İlkıya* şeklinde telaffuz edilmektedir, halbuki *İlkıya* şeklinde okunmalıdır. Zira, *İlkıya* farsça bir kelime olup, yüce ve büyük anlamına gelir. Ayrıca bir gurub fars kralına da bu ad verilmiştir.

mamını kapsayan ilk tefsir olduğu söylenen³¹ Herrası'nın Ahkâmü'l-Kur'ân adlı eseri, 439 âyetin tefsirini kapsamaktadır. Herrası, şâfiî ahkâmını delilleri ile açıklamayı hedeflediği bu eseri ile Selçuklu döneminde Şâfiî mezhebine ait fikirlerin anlaşılmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Bu dönemde yapılmış olan diğer fikhî tefsir, Beyhaki (458/1066)'ye aittir. Beyhaki, İmam Şâfiî (204/819)'in görüşlerini, onun vefatından 254 sene sonra toplayarak Ahkâmü'l-Kur'ân adı ile yayınlamıştır.³²

D- İŞÂRİ Tefsir Açısından

Tasavvufî düşüncenin gelişme zemini bulup kurumsallaşmaya başladığı bu dönemde işâri tefsir çalışmalarında da belirli bir gelişme olduğu görülmektedir. Nizâmiye medreselerinin kuruluş amacı olduğu söylenen bu dönemde Bâtınîler ile yapılan yoğun ve katı mücadele, işâri tefsiri de etkilemiştir. Zira sonuçları açısından olmasa da kullanılan yöntemin öz değerleri itibariyle İşâri tefsir ile bâtinî yorum arasında benzerlik söz konusudur.

Bu perspektifle bakıldığında bu dönemde yaşamış olan Ebu'l-Kâsım, Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (465/1072)'nin eseri Letâifu'l-İşârât'ı dikkat çekicidir. Öncelikle zahirî ilimleri tahsil etmiş olan Kuşeyrî, bu esnada, kelimeler, tefsir ve hadis dersleri almış, ardından Nisâbü'r'da Ebû Ali Hüseyin ed-Dakkak ile tanışarak onun müridi ve damadı olmuş, böylece tasavvufî hayatla tanışmıştır. Kuşeyrî, tasavvufa kaynaklık eden bazı mevzû hadislere istinad etmekten kaçınarak zahire dayalı sûfi yöneliş oluşturma çabası ortaya koymuştur. Onun bu çabasının ardında, önce zâhirî sonra bâtinî ilimleri tahsilinin bulunduğu, ayrıca bu dönemde bâtinî yorumlara karşı benimsenen hassas tavrın da söz konusu çabaya uygun bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

Bu yönüyle Kuşeyrî işâri tefsirde³³ bir dönüm noktasıdır. Tefsirinde zâhirle-bâtını en ölçülü ve en iyi şekilde cemetmeyi başararak, bu alanda oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Ulemânın kabulünü ve beğenisini kazanan bu eser, işâri tefsirlerin en az tenkid edileni olmuş, eserde dinî prensiplerle ve ilmî düşünceyle çelişecek bir yoruma rastlamanın mümkün olmadığı ifade edilmiştir.³⁴ Zâhir ve hakikati bir arada zikretmesi yanında, besmeleyi başında bulunduğu

³¹ Abdülkerim Ünal, *İlküya el-Herrâsi ve Ahkâmü'l-Kur'an'ındaki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990, s. 113.

³² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980, c. II, s. 55.

³³ "Ayrıntılı bilgi için bkz., Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara 1974, s. 100

³⁴ İbrahim Besyüni, *Letâifu'l-İşârât* (önsöz), Mısır 1981.

sûreden bir âyet kabul ederek her sûre başında o sûrenin muhtevasına uygun olarak ayrı ayrı tefsire tâbi tutması gibi, bazı yenilikler getirmiş, bu ve benzeri özellikleri nedeniyle kendisinden sonra gelen müfessirlere kaynaklık etmiştir.³⁵

İşârî tefsir çalışmaları bağlamında, Bâtınîler ile yaptığı mücadeleyle bilinen Ebû Hâmid, Muhammed el-Gazzâlî (505/1111) de unutmamak gerekir. Gazzâlî'nin Tasavvufla ilk teması, Farmedî (477/1084)'den ders aldığı yıllarda olmuşsa da onun tasavvufa köklü meyli, kelâm ve felsefe eğitimi sonrası yaşadığı rûhî ve fikrî bunalım neticesinde 38 yaş civarında iken gerçekleşmiştir.

Tefsire dair Gazzâlî'nin müstakil bir eser yazdığı tabakat kitaplarında³⁶ zikredilmekle beraber yapılan araştırmalar³⁷ kendisine isnad edilen, Yakutu't-Tevîl adlı eserin ona ait olmadığını göstermektedir. Her ne kadar müstakil bir tefsir yazmamışsa da o, diğer eserlerinde K.Kerim'in tefsir edilmesine dair görüşler serdetmiş ve muhtelif eserlerinde birçok âyeti tefsir etmiştir.³⁸ Mişkâtü'l-Envâr adlı eserinde ise çoğunlukla sûfiler tarafından yorumlanan ve işârî manalara hamli mümkün olan, Nûr 24/35. âyetini ele almıştır.

Gazzâlî, gerek genel ilmî tavrı ve anlayışı gerekse tefsirle ilgili yazılarında, ister iyi niyetten kaynaklansın isterse maksatlı olsun her türlü rey ile (heva ve hevese uygun) tefsire karşı çıkmış, nakil ile beraber aklın da önemli olduğunu belirtmiştir. Buna uygun olarak zâhir ile bâtın yorumu birleştirmenin önemini vurgulayan Gazzâlî mezhap kaygılarının, K.Kerim'i doğru anlamanın önündeki en önemli engel olduğunu şiddetle savunmuş, Bâtınîler ile bu noktada mücadele etmiş, işârî tefsirde ileri giden sufileri de eleştirerek bu konuda ölçülü olmayı savunmuştur. O bu tavırlarıyla, incelediğimiz dönemde İşârî tefsir alanında Kuşeyrî ile başlayan yönelişe destek vermiştir.

Bu dönemde İşârî tefsirde belirginleşen bir diğer kişi de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, dağılma döneminde Kirmân bölgesinde yaşayan Ebû Muhammed, Sadruddin Ruzbihan el-Baklî (606/1209) dir. Ruzbahaniyye tarikatını kuran³⁹ el-Baklî'nin tefsir üzerine iki eser telif ettiği nakledilmektedir. Bunlardan Letâifü'l-Beyân fî Tefsî-

³⁵ Kuşeyrî, başta Beğavî (516/1122), Ömer en-Nesefî (537/1142), Ruzbahani Baklî (606/1209), Nimetullah Nahcivânî (920/1514) olmak üzere pekçok müfessiri etkilemiştir.

³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*, İstanbul 1973, c. II, s. 144.

³⁷ Süleyman, Ateş a.g.e, s. 118; Zeki Duman, "İmam Gazalî'nin Tefsir Anlayışı" *Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S.VI, Kayseri 1989, s. 61-77.

³⁸ Bu açıdan değerlendirilince *Mişkâtü'l-Envâr*, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *İhyau Ulûmi'd-Din* adlı eserleri tefsir ile alakalıdır. Ateş, *İsari Tefsir Okulu*, s. 111.

³⁹ Nazif Hoca, *Ruzbihan el-Baklî ve Kitab Kaşf al-Asrar ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul 1971, s. 34.

ri'l-Kur'ân adlı eseri bize kadar ulaşmamışken Arayisü'l-Beyân fi Hakâiki'l-Kur'ân adlı eserinin birçok yazma nüshası mevcut olup 1301 yılında Haydarâbad'da iki cilt halinde basılmıştır.

Ruzbihan Baklı, bu eserinde, aralarında Ca'fer es-Sâdık, Mekki b. Ebî Talip, Cüneydi Bağdâdî gibi mutasavvıfların da bulunduğu birçok meşâyihden nakiller yapmıştır. Sülemi'nin Hakâik'i ile Kuşeyri'nin Letâifü'l-İşârât'ından faydalanan Baklı, Sülemi'nin eserini özetleyerek, ona Kuşeyri'nin Letâif'inden bazı eklemeler yapmıştır.⁴⁰

Bu dönem işâri tefsir çalışmalarında, Kuşeyri ve Gazzâlî'nin naslara bağlı ve zâhire uygun işâri tefsir anlayışını benimsemelerine, sınırsız ve kuralsız bâtinî yorumların önlenmeye çalışmalarına mukabil, Ruzbihan Baklı tamamen bâtinî yorumlara dalmıştır. Bu durum, yetiştiği çevre veya hayatındaki vecd halinin çokluğu ile açıklanabilirse de tefsirinin temelini oluşturduğu söylenen Sülemi'den etkilenerek bu denli bâtinî yorumlara yer verdiğini söylemek daha doğrudur.

İşâri tefsirde görülen bu iki temel yöneliş arasındaki gelgitler tefsir tarihi boyunca devam etmiştir. Nitekim bu dönemde yaşayan bir diğer sûfî müfessir Ebû Hafs, Şihabuddin es-Sühreverdî (632/1234) işâri tefsirde Ruzbihan Baklı'nın aksine yeniden zahire yakınlaşma tavrı ortaya koymuştur. Sühreverdî, Buğyetü'l-(Nuğbetü'l-)Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân⁴¹ adlı tefsirinde K.Kerim'in bir kısım ayetlerini bâtinî yorumlardan uzak durarak tefsir etmiş, aynı zamanda iyi bir hadis âlimi olduğu için eserinde zayıf ve mevzu rivâyet kullanmamaya çalışmıştır.⁴²

Görüldüğü gibi incelediğimiz dönemde İşâri tefsir alanında yapılan çalışmalarda da rivâyetler hususunda hassas davranılmış, bâtinî yorumlar sınırlandırılmaya çalışılarak zâhire uygun işâri yorumların geliştirilmesine ve yerleştirilmesine katkıda bulunulmuştur.

E- Bilimsel Tefsir Açısından

Nizâmiye medreselerinde İslâmî ilimlerin yanı sıra astronomi, tıp v.s nin de okutulması, bu tür bilimsel anlayışların, tefsirlere girişi olarak bu dönem eserlerine yansımıştır. Bu dönemde yaşamış olan Gazzâlî bu ekolün ilklerden sayılırken dönemin sonlarına doğru yaşamış olan Fahrüddin er-Râzî (606/1209) ise en önemli temsilcilerinden adedilir.

⁴⁰ Ateş, *İsari Tefsir Okulu*, s. 138.

⁴¹ Kaynaklarda, zikredilen bu eserin Süleymaniye Ktp. Hacı Beşirağa (Eyüp) 24, Musalla Medresesi 1918, İ.Ü. Merkez Ktp. 3801 ve Edirne Selimiye Ktp. 206'no'larda yazma nüshaları mevcuttur.

⁴² Eser hakkında Ateş, *İsari Tefsir Okulu*, s. 160 da kısa bir tanıtım mevcuttur.

Vefatı, Selçukluların yıkılışından sonraya tekabül etse de bu süreçte yetişmiş olan Fahrüddin er-Râzî, Tefsiru'l-Kebîr ismiyle meşhur olan Mefâtihu'l-Gayb adlı geniş hacimli ansiklopedik bir tefsir yazmıştır.

İlme olan merakı, istinbat gücü, felsefî mesleklere, dinler tarihine olan vukûfiyeti, tartışma ve cedelci mantığı ile diğer konularda olduğu gibi Tefsirde de ilim dünyasına damgasını vurmuş bir şahsiyet olan Râzî, asrındaki tecrübi ilimlerden istifade ederek, Kur'ânın i'câzının sadece belâğat yönünden olmadığını, ilmî i'câzının da olduğunu iddia etmiştir. "Tüm ilimlerin kaynağı Kur'ân'dır" fikrine sahip olan Râzî, tefsirinde, âyetlerin bilimsel argümanlar ışığında tefsir edilmesi hususuna önem vermiş, bu yönüyle lehinde ve aleyhinde pek çok söz söylenen, ilmî tefsir/bilimsel tefsir anlayışının yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Onun tefsiri ilmî konuların tefsire girişi yanında, tertibi ve tasnifi ile de ehemmiyet arz eder. Mevzuları ele alırken uyguladığı tertibi ilk icad eden odur. O, mevzuyu önce ana meselelere sonra bu meseleleri ikinci derecede meselelere, sonra bunları dallara ayırmakta ve herbirini delilleri ile incelemektedir. Bu üslûb ve terminoloji ile aralarında Kutbuddin Râzî (766/1364), Aduddin el-İcî (756/1355), Âmidî (630/1232), Beydâvî (691/1291), Teftezânî (797/1391), S. Şerif Cürcânî (816/1413) gibi pekçok âlimi etkilemiştir.⁴³

Hakkında birçok övgüyle beraber tenkidin de bulunduğu Râzî'nin bu tefsiri, kendinden sonra mezhebi, mesleği ne olursa olsun bir çok müfessir tarafından kullanılmış ve herkesin kendisi için malzeme bulabileceği bir kaynak olmuştur. Beydâvî (691/1291) tefsirini, Zemaşşerî ve Râzî'nin tefsirinden ihtisar etmiş, özellikle kelâmî mevzularda isim vererek veya vermeden tamamen Râzî'den istifade etmiştir. Ebû Hayyan (745/1344) el-Bahru'l-Muhîr adlı tefsirinde, İbn Kesir (774/1372) Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm' de Râzî'den alıntılar yapmışlardır. Âlûsî'nin tefsiri ise bazı ziyadeler ve noksanlıklar gözardı edilirse, adeta Râzî'nin tefsirinin ikinci bir nushası durumundadır. Muhammed Abduh ve talebesi Reşid Rıza'da ondan etkilenen müfessirler arasındadır.⁴⁴ İsimlerini verdiğimiz bu müfessirlerin dışında, ondan sonra yaşayan hemen hemen her müfessir gerek isim zikrederek, gerek zikretmeyerek ondan faydalanmıştır. Ebussuûd, İsmail Hakkı, Konyalı Mehmet Vehbi, Merâğî ve Elmalılı M. Hamdi gibi müfessirler bunlardan bazılarıdır.⁴⁵

Osmanlı müfessirleri ile ilgili yapılan çalışmalarda da, bu dönemi etkileyen temel kaynaklardan birisinin Râzî'nin tefsiri olduğu ifa-

⁴³ Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)*, Ankara 1991, s. 38.

⁴⁴ Abdülhamid Muhsin, *Râzî Müfessiran*, Bağdat 1974, s. 169-191.

⁴⁵ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, s. 117.

de edilmiş ve bir çok müfessirin onun etkisinde kaldığı beyan edilmiştir.⁴⁶

F- Mezhep Tefsirleri Açısından

Daha önce belirttiğimiz gibi bu dönem tefsirlerinde siyasî otoritenin desteği, Nizâmiye medreselerinin eğitim politikasına uygun bir mezhep profili vardır. Ancak az da olsa ehl-i sünnet dışındaki fırkalara mensup müfessirlerin de olduğu ve bunların eserlerinde devrin genel karakteristiği olan tertip, tasnif gibi özelliklerin bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle olsa gerek söz konusu eserler de kendi alanlarında şöhret kazanmış, ekol içinde öne çıkarak takipçilerini etkilemişlerdir.

1- Şia

Büyük Selçuklular döneminde Ehl-i Sünnet dışındaki en yaygın fırka Büveyhilerin desteği ile ayakta duran Şia'olmuş, bu durum tabii olarak bu dönem tefsir çalışmalarına da yansımıştır.

Dönemin hemen başında vefat eden İmâmiyye Şia'sının önde gelen âlimlerinde Ebu'l-Kâsım, Şerif Murtazâ (436/1044), telif ettiği el-Ğurer ve'd-Dürer (Ğurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid)⁴⁷ adlı tefsiri ile kendisinden sonraki mu'tezili ve şii tefsirlere kaynaklık etmiştir. Eser, farklı iki fırka olan Şia ve Mu'tezile düşüncesinin birbirleriyle kaynaşmaya başladığı bir dönemde telif edilmiş olması hasebiyle yazarı her ne kadar Şii olsa da i'tizali fikirlere ve metoda meylettigi⁴⁸ için çoğunlukla mu'tezili tefsirler arasında da zikredilmektedir.⁴⁹

Şerif Murtazâ, teveli güç olan bazı âyetleri seçerek bunları Mu'tezile'nin metodlarıyla tefsire ve teville gayret etmiş, tıpkı Mu'tezile gibi dile, edebiyata sarılmış, kimi zaman zâhir mananın aksini, bu metodla ispata çalışmıştır.⁵⁰ Onun bu anlayışı kendisinden sonra gelen özellikle imâmiyye şiasına müntesip müfessirlerce benimsenmiş ve devam ettirilmiştir.

Murtazâ'nın ders halkasında yetişmiş olan Ebû Ca'fer, et-Tûsî (460/1067)'de Tıbyân adlı bir tefsir telif etmiştir. Bu eser, şiiler arasında K. Kerim'in tümünü kapsayan ilk Şia tefsiri olmakla şöhret kazanmış, İmamiyye'nin tefsir anlayışını belirleme de etkin rol oyna-

⁴⁶ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 89; Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1992, s. 4

⁴⁷ bu eser aynı zamanda *el-Emâli* diye de bilinir.

⁴⁸ Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm Hattâ'l-Ân*, Beyrut 1983, c. I, s. 357.

⁴⁹ Mustafa Bilgin *Tefsir'de Mu'tezile Ekolü*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991, s. 180.

⁵⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, Kâhire 1976, c. I, s. 404.

arak, kendisinden sonraki birçok şii müfessire örnek ve kaynak olmuştur.

Bu eserde de dönemin temel özelliklerinden rivâyetleri ayırıştırmanın uygulandığı, Şia'nın imâm telâkki ettiği kimselerden rivâyette bulunan Tûsi'nin tüm nakilleri tenkid süzgecinden geçirerek kullandığı görülmektedir. Tûsi'de hocası gibi -Halku'l-Kur'ân v.b.- bazı konularda Mu'tezile ile aynı görüşleri dile getirmişse de diğer bazı konularda onlara muhalif görüş belirtebilmiştir.⁵¹

İmâmiyye Şia'sı müntesibi olan Ebû Ali, et-Tabresî (548/1153)⁵² de bu dönemde Mecmaü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, -el-Vasit fi't-Tefsir, Muhtasarü'l-Keşşâf⁵³ adlarında üç farklı tefsir telif etmiştir. Tabresî, bu eserlerinde kendinden önceki diğer iki meslekdaşı gibi i'tizâlî fikirlerle şii fikirleri cemetmiş, ancak onlara göre daha itidalli bir tutum sergilemiş, istihza ve aşağılayıcı ifâdelerden kaçınarak, aşırılıkları yumuşatmış, fikirleri yakınlaştırmaya çalışmıştır.

2-Mu'tezile

Mu'tezile tarihi açısından bu dönem, durgunluk süreci olarak görülebilse de Zemahşeri gibi bu ekolün en etkin temsilcisi bu devirde yaşamıştır. Sadece Mu'tezile tefsiri açısından değil özellikle dil ve incelikleri ile ilgili açıklamaları açısından tefsir tarihinde her müfessirin kendisine yer verdiği, görüşlerinden istifade ettiği Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşeri (538/1144) Abdülkâhir el-Cürcanî'nin kaideleştirdiği belâğatı, K. Kerim'e uygulamış ve terimlerin oturmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁵⁴

İncelediğimiz dönemin en etkili isimlerinden birisi olan Zemahşeri'nin el-Keşşâfı, dil konusundaki yorumları, Belâğatı ön plana çıkararak üslûbu ile tefsir ilminde yeni bir çığır açmış, alanındaki üstünlüğü ve orjinalliği sayesinde, mezhep farklılığına rağmen her dönemde dikkate alınmış, hatta Mu'tezile ile aralarında yoğun bir çekişme olan Ehl-i Sünnet ulemâsı, mu'tezilî görüşlerin savunulduğu bu eseri okumaktan ve okutmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır. Osmanlı dönemi tefsir kaynaklarının da başında⁵⁵ gelen bu eser, Nesefî (710/1310)'nin el-Medîriku't-Tenzil isimli eseri nde yaptığı gibi içindeki i'tizâlî fikirleri ayıklanarak yeniden yazılmış, böylece şerh ve hâşiyeler dışında bu tür müstakil eserlerin ana kaynağı olmuştur.

⁵¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 467.

⁵² Taberistan'a nisbetle Tabresî denilmiştir.

⁵³ Tabresî, *Mecmeü'l-Beyân*'ı yazdıktan sonra Zemahşeri'nin *Keşşâf* adlı tefsirini bulduğunu, eseri çok beğendiği için *el-Kâfi ve's-Şâfi* ismi ile bunu ihtisar ettiğini söylemektedir. Tabresî, *Cevâmiü'l-Câmi'*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye 71, vr. 1b.

⁵⁴ Kamil Muhammed Ubeyde, *ez-Zemahşeri, el-Müfessir el-Beliğ*, Beyrut 1994, s. 132.

⁵⁵ Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 3,4.

Bu dönemde yaşayan bir diğer mu'tezilî müfessir, Zemahşerî (538/1143)'nin talebesi olan Ebu'l-Fadl, el-Bakkâlî (562/1167) dir. Bakkâlî'nin tefsire dair eseri kaynaklarda Miftâhu't-Tenzil ismiyle zikredilmiştir. Ayrıca Tefsîrû'l-Kur'an veya et-Tefsîr diye başka bir eseri de zikredilmektedir.⁵⁶

Bu dönem tefsirlerinde mu'tezilî fikirler, sadece mu'tezilî müfessirlerce kaleme alınan tefsirlerde değil aynı zamanda şîi müfessirler kanalıyla da tefsirlerde yer almıştır. Ayrıca i'tizâlî düşünceler gerek eleştiri gerekse beğeni nedeniyle kimi sünî kaynaklara da girmiş hatta Mâverdi⁵⁷ ve Ragıp el-İsfahani⁵⁸ gibi müellifler, eserlerinde mu'tezilî görüşlere yer vermeleri nedeniyle bazıları tarafından mu'tezilî olmakla tanımlanmışlardır.

3- Mâturidî

Bu dönemde ehl-i sünnet fırkaları arasında eş'arîlerin etkinliği yanında az da olsa bazı Mâturidî müfessirlerin de yetiştiğini belirtmiştik. Bunlardan biri, Ebu'l-Kâsım, Tâcu'l- Kurrâ el-Kirmânî (505/1111 dolayları) dir. Kirmânî kendisinden önce yazılmış rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin özetlediği Lubabu't-Tefâsir adlı bir eser telif etmiştir. Eserinde rivâyet tefsirlerini ve bu dönemde özellikle mu'tezilenin etkisiyle yaygınlaşan dil, sarf, nahiv, belâğat ve nazım icazına yönelik açıklamalardan oluşan dirâyet tefsirlerini cemedan Kirmânî, bu yönüyle güzel bir sentez yapmıştır.

Bir başka Hanefî ve Mâturidî olan müfessir Ebû Hafs, Necmüddin, Ömer en-Nesefî (537/1142) dir. Kütüphanelerimizde, et-Teysîr fi't-Tefsîr adlı tefsirinin birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bu tefsirde lügavî ve belâğî açıklamaların olması, kelimenin vücûhlarını sıralaması, Arap şüriyle istişhad edilerek lafza Kur'an-ı Kerim'in bütünselliği içinde anlamların yüklenmesi, esere bir lügavî tefsir özelliği vermekte, Kuşeyrî'den yapılan alıntılar ve manevî neşve ile sûfi yorumlar yapılması da esere İşârî tefsir görünümü kazandırmaktadır.

⁵⁶ Bu iki eserin aynı olup olmadığı hakkında *Miftâhu't-Tenzil*'in nüshası sadece Zâhiriyye Kütüphanesinde olduğu için birşey söylemek mümkün olmamıştır. Yaptığımız araştırmada, *Tefsîru'l-Bakkâlî* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Paşa 99'no'da, kayıtlı tefsiri tespit edilmiştir.

⁵⁷ Mâverdi'nin Tefsiri, *en-Nüket ve'l-Uyûn* veya *Tefsîrû'l-Mâverdi* adlarıyla anılmakta olup, tahkikli olarak altı cilt halinde basılmıştır. Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Ta'lik: Seyyid Abdül-Maksûd b. Abdirrahim, Beyrut 1992).

⁵⁸ İ'tikaden hangi mezhebe mensûp olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. Şîi olduğu iddia edilmiş, Mutezilî olduğu söylenmiştir. Fahreddin er-Râzî, *Te'sîsü't-Takdis* isimli eserinde, onun ehl-i sünnetten olduğunu ve İmâm Gazzâlî'ye yakın olduğunu aktarmıştır. Suyûtî'de bu ibareyi görünceye kadar onu, Mu'tezilî zannettiğini söyler. el-Müfredât, isimli eserinde, *Tefsîr*'inde ve diğer eserlerinde Mu'tezile'yi tenkid etmesi, ehl-i sünneti, fırka-i nâciye diye vasıflaması bu konudaki tüm şâibeleri a-sılsız kılmaktadır.

Maturîdiler tarafından telif edilen her iki eser de dönemin tefsir anlayışını özetleyen, belirli bir tertip ve tasnif ile oluşturulmuş derleme özelliği taşımaktadırlar.

Sonuç

Araştırmamız neticesinde ele ettiğimiz sonuçları, dönemin ilmi yapısı tefsirin gelişim süreci ve müfessir çevre ilişkisi açısından değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

Selçuklular dönemindeki tefsir hareketinde bu dönemde kurulmuş olan Nizâmiye medreselerindeki eğitim, siyasî otoritenin dinî mezhep anlayışı ve bu konudaki destekleri ile İslâm dünyasının ilmi hayatta gelmiş olduğu süreç etkin olmuştur. Buna bağlı olarak özellikle eş'ari ve şâfiî alimlerin yetişmesine uygun bir ortam oluşmuş, mezhep taassubu tefsirlere fikri tartışma olarak yansımıştır.

Dönemin ilim dili Arapça'dır. Yazılan eserlerin çoğu bu dil ile yazılmış olup bazı Farsça eserlere de rastlanmıştır. Bu dönemde Türkçe'nin devlet dili olarak kullanılması, Türklerin daha ziyade orduyu oluşturmaları ve fetihlerle uğraşmaları gibi sebeplerle bu dönemde Türkçe ile yazılmış herhangi bir esere rastlanmamıştır.

Büyük Selçuklular Döneminde yazılan tefsirlerin tamamı yakını te'lifdir. Şerh ve hâşiye yok denecek kadar azdır. Buna karşılık ismi şerh ve hâşiye olmasa da aynı işlevi gören, derleme ve ihtisar çalışmaları yapılmış, genellikle mevcut rivayetler özetlenmiş ve anlaşılır şekilde cem'edilmiştir.

Selçuklular dönemi tefsir kültürünün kaynakları arasında Ferrâ (207/822), Taberî (310/922), Zeccac (311/ 923), Sülemî (412/1021) ve özellikle Sa'lebî (427/1035) yi sayabiliriz. Sa'lebî rivâyet tefsirinde, Ferrâ ve Zeccac dil konusunda Sülemî ise tasavvufî tefsirde etkili olmuştur. Mevcut birikim bu dönem müfessirlerince belirli bir tertip ve tasnif anlayışı ile , tenkid edilerek alınmıştır. Bu sebeple döneme tasnif, tertip ve tanzim dönemi diyebiliriz.

Hicri II. asırdan itibaren gelişmeye başlayan Arap dili zamanla tefsirlerde etkili olmaya başlamıştır. Ferrâ, Zeccâc, Ebu Ubeyde'den sonra dönemimiz müfessirlerinden Abdulkahir el-Cürcânî ile Belâgat ilmi disipline edilmiş ve bütün tefsirler de yer almaya başlamış, Zemahşerî ile zirveye çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde İ'râbu'l-Kur'ân, Garibu'l-Kur'ân, Müşkilu'l-Kur'ân tarzında müstakil kitaplar yazılarak Kur'an'ın dil yorumlarıyla anlaşılması yoğunluk kazanmıştır.

Dönemin önemli olaylarından birisi de Felsefe-Din ilişkileri açısından yaşanan süreç olmuştur. Fârâbi, İbn Sinâ ile islâmî ilimlere giren Yunan düşüncesi, Gazzâli ile tartışılmaya başlanmış, diğer yandan Mu'tezile ile başlayan akılcılık sünî âlimler tarafından da belirli ölçülerde kullanılmıştır. Bu sebeple dönemin tefsir kültüründe

her iki eğilimin yansımaları görülmektedir. Mesela Gazzali ile, mantık ve bilimsel veriler tefsir ilmîne girmiş, bu durum Râzi'nin ansiklopedik tarzdaki tefsiri ile zirveye çıkmıştır.

Yaptığımız araştırmada çeşitli tefsir ekollerinin en önemli örneklerinin bu dönemde te'lif edildiği görülmüştür. Nizâmiye medreseleri sebebiyle Mu'tezile mezhebi düşünce olarak zayıflarken metod olarak etkisini devam ettirmiştir. Dolayısıyla dil ve belâgat yorumları, sünniler tarafından da benimsenmiş, Mu'tezile'yle mücadelede onların akılcı metodları kullanılmıştır. Bu dönemde Mu'tezile inhitata girmesine rağmen Şerif Murtaza, Zemahşerî gibi önde gelen mu'tezile âlimleri mu'tezilenin önemli addedilen tefsirleri incelediğimiz dönem içinde yazmışlardır.

Selçuklular döneminde Ehl-i Sünnet dışında en fazla Şiâ mezhebinin etkili olduğu görülmektedir. Şii Büveyhîlerin desteğiyle ayakta duran bu mezhebin en temel ve ilk tam tefsir kitapları Tûsî ve Tabresî tarafından bu dönemde te'lif edilmiştir.

Bu dönemde Ahkâm tefsirleri de ihmal edilmemiştir. Herrasî Ahkâmü'l-Kur'ân'ı telif etmiş, Beyhâkî, İmam Şafî'nin görüşlerini toplayarak Ahkâmü'l-Kur'ân adıyla yayınlamıştır.

Hicri V. Asırda tasavvuf kurumlaşmaya başlamıştır. Bu sebeble incelediğimiz dönemde İşâri tefsirde büyük gelişme görülmektedir. Daha önce şifâhi nakillere dayanan tefsirler yerini müstakil eserlere bırakmıştır. Bilindiği gibi Sülemî, Taberî'nin yaptığı görevi Süfi tefsir rivayetlerinde yapmış, mevcut görüşleri biraraya toplamıştır. Kuşeyrî hocası Sülemî'nin eserini esas almış, tıpkı Vahidî ve Beğavî'nin, Sa'lebî'nin tefsirine yaptıkları mevzuatı temizleme işini Sülemî'nin tefsirine uygulamıştır. Süfiler arasında yaygın bazı mevzû hadisleri kullanmadan zâhire uygun İşâri tefsir yazarak bir çığır açmıştır. Gazzalî de Bâtınîlerle mücadele ederken aynı zamanda zâhirden uzaklaşan sûfileri de hedef alarak Kuşeyrî'yi desteklemiştir.

İncelediğimiz dönemde yaşamış olan müfessirlerin çoğu eserlerinde öncelikle fikhen ve itikaden mensup oldukları mezheplerin anlayışlarına bağlı kalmışlardır. Diğer yandan bir müfessir hangi konuda ihtisas sahibi ise K.Kerim'e o açıdan yanaşmış ve çoğunlukla eserine o yönünü aksettirmiştir. Meselâ, Vahidî'nin tefsirinde nuzûl sebepleri İbn Cevzi'de Nâsîh, Mensuh, Secâvendî'de Kırâat ve vakıflar, Ragıb'ın eserinde müfredât, Kirmanî'de Tekraru'l-Kur'an'a ait yorumlar çoğunlukta.

Son olarak diyebiliriz ki; Selçuklular döneminde, mevcut rivayetleri toplama süreci sona ermiş ve bu rivayetler tenkid ve tahlile tâbi tutulmaya başlanmıştır. Bu dönem te'lif dönemi olduğu gibi tertib ve tasnifteki yenilikler ile dikkati çekmektedir. Selçuklu dönemi müfessirleri, kendilerinden önceki dönemin tefsir kültürünü değerlendire-

rek, kendilerinden sonraki Osmanlılara kaynaklık eden önemli eserler yazmışlardır. Osmanlılar da bunlar üzerine yaptıkları şerh, hâşiye gibi çalışmalarla bu kültürü devam ettirmişlerdir. Bu sebeble Selçuklular dönemi Tefsir Tarihi'nde bir atılım dönemi olup diğer ilimler gibi Tefsir İlmî'de genişlemeye, gelişmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid Muhsin, *Râzî Müfessiran*, Bağdat 1974.
- Abdulkahir el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belağa*, Mukaddime, M. Resid Rıza, Lübnan 1982.
- Abdülkerim Ünalın, *İlkıya el-Herrâsî ve Ahkâmu'l-Kur'an'ındaki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990.
- Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm Hattâ'l-Ân*, Beyrut 1983.
- Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev: Ali Yardım, İstanbul 1983.
- Ali Eroğlu, *Müfessir Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî ve Tefsirindeki Üslubu*, Yayınlanmamış Öğretim Üyeliği Tezi, Erzurum 1982
- Ebu'l Fidâ İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk: Ahmed Abdulvehhab Fettah, Kâhire 1994.
- Hamid Abdulğafur Afaf, *el-Beğavî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Bağdat 1983.
- İbrahim Besyûni, *Letâifü'l-İşârât* (önsözü), Mısır 1981.
- İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1991.
- İshak Özgel, *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.
- İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Kamil Muhammed Ubeyde, *ez-Zemahşeri, el-Müfessir el-Beliğ*, Beyrut 1994.
- M. Asad Atlas, *Nizâmiye Medresesi*, çev: Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 1999.
- Mehmet A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşeri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1961.
- Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alparslan Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1992.

- Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kâhire 1976.
- Mustafa b. Abdillâh el-İstanbulî Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esmâ'îl-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrut 1990.
- Mustafa Bilgin *Tefsîr'de Mu'tezile Ekolü*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991.
- Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçukluların Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.
- Nazif Hoca, *Ruzbihan el- Baklî ve Kitab Kaşf al-Asrar ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul 1971.
- Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1960.
- Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973.
- Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara 1974,.
- Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)*, Ankara 1991.
- Şemsüddin Ebu'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, Beyrut ts.
- Tâcüd'd-Din es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, Tahk: Mahmud Muhammed et-Tennâhî, Abdulfettah. Muhammed el-Hulv, Mısır 1965.
- Zeki Duman, "İmam Gazalî'nin Tefsîr Anlayışı" *Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S.VI, Kayseri 1989.
- Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.